

УДК: 343.2(045)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2709-9261-2021-1-1-116-122>

Северінова Олександра Борисівна,
кандидат політичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано історико-правові засади юридичної відповідальності військовослужбовців під час збройних конфліктів. Класифіковано та проведено типізацію збройних конфліктів за різними ознаками, у тому числі за ознакою еволюційного характеру (чотири покоління війн). Зроблено висновок, що в XXI столітті збройні конфлікти мають цілу низку принципово нових ознак (неконвенційність, нелінійність, іррегулярність, асиметричність та невійськовий характер), що відрізняє їх від збройних протистоянь попередніх епох та дає змогу віднести до війн четвертого покоління. У ході аналізу охарактеризовано такі близькі за значенням терміни: «війна», «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», а також визначено схожість, тотожність або змістовні розбіжності між ними, що має значення для правильної юридичної кваліфікації військових злочинів.

Ключові слова: юридична відповідальність; збройний конфлікт; міжнародне гуманітарне право; військовий злочин; права та свободи особи.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що сьогодні держави-агресори в збройних конфліктах використовують так звані «гібридні засоби ведення війни», які включають, окрім протистояння на полі бою в класичному розумінні, протиборство на економічному, інформаційному, політичному й культурному фронтах. Поява цих новітніх видів зброї потребує вивчення сутності «гібридного» протистояння: ужитих засобів, методів і тактик, мети ураження тим чи іншим засобом для стримування держав-агресорів, а також протидії їм.

Актуальність теми зумовлена також і тим, що Україна сьогодні, на жаль, опинилася у стані збройного протистояння, стала жертвою «гібридного конфлікту» з боку Російської Федерації. Як свідчить практика, характер обговорення цієї проблеми та процес вироблення і затвердження конкретних заходів, спрямованих на протидію державі-агресорові та її стримування, доводить нездатність більшості міжнародних організацій, які несуть відповідальність за міжнародний мир та безпеку, вирішувати такі питання у практичній площині.

З цього погляду вбачаємо необхідним історико-правовий аналіз становлення інституту юридичної відповідальності військовослужбовців під час збройних конфліктів, зважаючи на виключну важливість притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні військових злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними питаннями відповідальності комбатантів займалися такі вітчизняні науковці, як А. В. Антонов, В. Б. Бзот, К. А. Важна, Ю. О. Горбань, В. П. Горбулін, Є. І. Жилін, О. В. Задорожний, Д. О. Коваль, В. Ю. Кравченко, Є. В. Магда, В. П. Попович, Л. Є. Смола, О. М. Суходоля, М. В. Цюрупа, С. О. Чернишенко, Г. М. Яворська та інші.

Водночас у наявних дослідженнях відсутній комплексний аналіз історико-правових передумов формування та становлення інституту юридичної

відповідальності комбатантів, що і становить науково-практичну проблему, запропоновану до розв'язання у цій статті.

Метою статті є визначення історико-правових передумов становлення інституту юридичної відповідальності військовослужбовців під час збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи історико-правові аспекти формування уявлень про юридичну відповідальність військовослужбовців за дії або бездіяльність під час збройних конфліктів, слід зазначити, що на рівні політико-правової теорії вагомий внесок у формування концепції дії правових норм в умовах війни внесли філософи, яких завжди хвилювали причини військових зіткнень та їхні жахливі наслідки.

Так, французький теоретик Ж.-Ж. Руссо у фундаментальній праці «Про суспільний договір» наголошував, що «війна – це відносини не між людьми, а між державами; люди стають ворогами випадково: не як людські істоти і навіть не як громадяни, а як солдати; не як жителі своєї країни, а як її захисники». Далі, аналізуючи цілі війни, він писав: «Якщо мета війни – знищення ворожої держави, то інша сторона має право винищувати її захисників, поки вони тримають зброю, але як тільки вони кидають її і здаються, – вони припиняють бути ворогами або інструментом у руках ворогів і знову стають просто людьми, чиї життя не дозволено нікому забирати» [1, с. 12].

І. Кант у своїх трактатах закликав до миру, засуджував війни у будь-якому їхньому прояві, а також мріяв про загальний і вічний мир [2, с. 6]. Подальший розвиток права збройних конфліктів продовжувався у XIV–XV ст. у межах європейської політичної думки. Саме в цей період були створені проекти миру, спрямовані на об'єднання європейських держав.

Перший такий проект належав французькому дипломату П. Дюбуа, який був радником Філіппа IV Красивого. У своїй роботі «Про припинення воєн та суперечок у королівстві Франція» ще у 1300 р. автор закликав припинити міжусобну війну французьких феодалів. Згодом вийшов найбільш відомий його трактат «Про повернення Святої Землі» (1306–1307 рр.), у якому він зазначав, що війна в Європі є постійним явищем і саме це робить її слабшою перед зовнішніми ворогами. Учений стверджував, що необхідною умовою для успішності хрестових походів є встановлення і підтримання миру між європейськими християнськими державами. «У кого є бажання воювати, – підкреслювалося у проекті, – той повинен воювати проти ворогів християнської віри і святих місць господніх на Святій землі, але не проти братів своїх під загрозою тілесної та духовної загибелі» [2, с. 8].

Другий проект належав польському королю Іржи Подебраду і з'явився на початку XV ст., тобто через сто років після виходу попереднього проекту. Ідеї польського короля збігалися з ідеями, запропонованими П. Дюбуа. Він також закликав створити союз країн, які повинні були дати згоду не застосовувати зброю один проти одного, а також не дозволяти, щоб треті країни це робили [2, с. 8].

Наступний етап становлення інституту юридичної відповідальності військовослужбовців ознаменувався укладанням міжнародних договорів, які регулюють право збройних конфліктів.

Що ж стосується укладання договорів про правила ведення війни, то цей процес розпочався тільки з другої половини XIX сторіччя. Так, у 1856 р. в Парижі була підписана Декларація про правила ведення морської війни, що скасовувала піратство і встановлювала недоторканність нейтральних вантажів та правила

морської блокади. Згодом, у 1868 р., у Санкт-Петербурзі була прийнята Декларація про заборону використання вибухових та запалювальних куль, яка заборонила використання в арміях європейських країн снарядів, які при вазі менше ніж 400 грамів мають властивість вибухати або споряджені ударним чи запалювальним складом. Цей документ має виняткове значення, адже ним заборонено застосування нового на той час виду зброї, яка завдавала надмірні страждання військовим, а також визначала необхідність пошуку шляхів гуманізації права війни.

Але деякі вчені вважають, що виклад історії сучасного міжнародного гуманітарного права узвичаєно починати з 24 червня 1859 року, коли під селищем Сольферіно в Північній Італії відбулася найбільша в Другій війні за незалежність Італії битва між військами франко-сардинського альянсу та австрійською армією. Гуманітарні наслідки цієї битви були жахливими: на полі бою, а також у розташованих поблизу населених пунктах залишилися кілька десятків тисяч поранених та загиблих солдатів з обох сторін. Свідком цих подій став женевський комерсант Жан Анрі Дюнан. Він, вражений стражданнями поранених, покинутих без медичної допомоги на полі бою, намагався разом із місцевими мешканцями організувати надання допомоги всім, хто її потребував. На основі своїх вражень Дюнан 1862 року опублікував книгу «Спогади про Сольферіно». У цій роботі було сформульовано дві основні пропозиції автора: укласти юридично обов'язкову конвенцію, що надаватиме захист пораненим у діючих арміях, та створити національні товариства, які в мирний час підготують персонал та матеріальні ресурси для надання допомоги пораненим і хворим під час війни, підтримуючи зусилля військових санітарних служб [3, с. 72].

Після цих подій у 1863 р. А. Дюнан заснував Міжнародний комітет допомоги пораненим, який 1876 р. отримав іншу назву – Міжнародний комітет Червоного Хреста. І саме за допомогою та під егідою цього Комітету вдалося переконати швейцарський уряд провести дипломатичні конференції. На першій конференції (1863 р.) були обговорені та проаналізовані пропозиції Жан Анрі Дюнана, які він виклав у своїй роботі «Спогади про Сольферіно», а вже на другій (серпень 1864 р.), в якій взяли участь представники 16 держав, було прийнято Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених у діючих арміях. Конвенція складалася лише з 10 статей, які регулювали поведження з пораненими та хворими в регулярних арміях. Але, незважаючи на невелику кількість норм, цей міжнародно-правовий документ відіграв дуже важливу та значущу роль в історії міжнародного права – став частиною напряму кодифікації сучасного міжнародного права.

Згодом ця Конвенція переглядалася та доповнювалася новими нормами з урахуванням останніх подій збройних конфліктів. Так, Женевська конвенція оновлювалася в 1906, 1929, 1949 рр., результатом чого було забезпечення захисту іншим категоріям осіб: пораненим, хворим та особам, які зазнали корабельну аварію, військовополоненим, цивільним особам. Станом на 1949 р. Женевські конвенції склалися з чотирьох міжнародних договорів: Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях, Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі, Конвенції про поведження з військовополоненими та Конвенції про захист цивільного населення під час війни.

У 1925 році було підписано Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів. Згідно з цим Протоколом було заборонено тільки використання хімічної та

бактеріологічної зброї, однак про виробництво, зберігання чи передачу в цьому документі не йшлося.

Крім того, у 1977 році до Женевських конвенцій 1949 року були прийняті два додаткових протоколи: Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та Протокол II, що стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. У 2005 році був підписаний III Додатковий протокол, у якому йшлося про введення додаткової відмітної емблеми у вигляді червоного хреста та червоного пів місяця.

Цей напрям у сучасному міжнародному гуманітарному праві отримав назву «право Женеви». Іншим шляхом формування та розвитку міжнародного гуманітарного права стало так зване «Гаазьке право». Деякі вчені відносять до нього такі перші міжнародні угоди, як Паризька декларація про правила ведення морської війни 1856 року та Санкт-Петербурзька декларація про заборону використання вибухових і запалювальних куль 1868 року.

Також важливе значення мала Брюссельська конференція, що проходила в 1874 році. Результатом цієї конференції став проєкт Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни, завданням якого було встановити деякі обов'язкові правила ведення війни й тим самим обмежити принесені війною лиха. Ця Конвенція ґрунтувалася на засадах, які містилися в Петербурзькій конвенції 1869 року. У проєкті Конвенції передбачалася детальна регламентація прав воюючих сторін, порядок відносин між ними, а також вирішення питання щодо репресалій. Незважаючи на перспективний характер цього документа, представники більшості держав-учасниць Брюссельської конференції відмовилися підтримати цей проєкт. Як наслідок, конференція прийняла зазначений проєкт у вигляді Брюссельської декларації, тобто документа, який мав лише рекомендаційний характер. Але надалі деякі з положень цієї декларації лягли в основу Гаазьких конвенцій.

Іншими міжнародно-правовими актами цього напрямку є договори, які стали результатом мирних конференцій, що проводилися в Нідерландах у 1899 та 1907 роках. Такі документи отримали назву Гаазьких конвенцій та декларацій. На конференціях обговорювалися допустимі засоби і методи ведення війни, забезпечення дотримання прав людини під час збройних конфліктів та обмеження використання певних видів озброєння воюючими сторонами.

Так, за результатом першої Гаазької конференції 1899 року було прийнято три конвенції: про мирне розв'язання міжнародних зіткнень; про закони та звичаї сухопутної війни; про застосування до морської війни принципів Женевської конвенції 1864 року. Окрім конвенцій, було також ухвалено три декларації: про заборону на п'ятирічний термін метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль чи за допомогою інших подібних способів; про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі чи шкідливі гази; про невикористання куль, що легко розвертаються чи сплющуються в людському тілі.

На другій Гаазькій конференції, яка проходила у 1907 році, було прийнято тринадцять конвенцій: про мирне розв'язання міжнародних сутичок; про обмеження випадків застосування сили під час стягнення за договірними борговими зобов'язаннями; про початок воєнних дій; про закони та звичаї сухопутної війни; про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни; про положення ворожих торговельних судів у разі початку військових дій; про перетворення торговельних суден на військові судна; про постановку підводних мін, що автоматично вибухають від торкання; про бомбардування морськими силами під

час війни; про застосування до морської війни засад Женевської конвенції (пізніше ця конвенція була замінена Женевською конвенцією 1949 року); про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні; про заснування Міжнародної призової палати (ця конвенція так і не набула чинності); про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни. Також на другій конференції було ухвалено одну декларацію про заборону метання снарядів і вибухових речовин з повітряних куль.

Можна констатувати, що ці конвенції стали важливим кроком у виробленні кодексу поведінки воюючих сторін. Історичне значення цих міжнародних актів полягає у тому, що вони містять чисельні та детальні положення, які відображають найбільш значущі тенденції розвитку права збройних конфліктів у контексті реалізації положень власне міжнародного гуманітарного права. Адже в Гаазьких конвенціях та деклараціях уперше був закріплений інститут оголошення війни, згідно з яким воєнні дії між державами не повинні починатися без недвозначного попередження у формі мотивованого оголошення війни чи ультиматуму. Ці акти забороняють використання під час збройного конфлікту отруту чи отруєну зброю; обстрілювати та знищувати незахищені населені пункти; вбивати чи ранили ворога, який здався; грабувати міста, села та інші місцевості. Також воюючі сторони зобов'язані уникати пошкодження або знищення історичних пам'яток, будівель та споруд, які використовуються в наукових чи культурних цілях, лікарень або інших місць, де перебувають хворі. Уперше було упорядковано питання партизанської війни, війни на морі, визначено правовий режим військового полону, окупації, а також форм закінчення воєнних дій (капітуляція, перемир'я), уведено поняття нейтралітету під час збройного конфлікту.

Нерідко в юридичній науковій літературі зустрічається термін «закони і звичаї війни». Цей термін почав використовуватися на межі XIX та XX століть та відображений у назві Гаазьких конвенцій «Про закони та звичаї сухопутної війни» 1899 та 1907 років. Л. Оппенгейм зазначає, що закони та звичаї війни – це норми міжнародного права, що стосуються ведення війни [4, с. 126]. Сьогодні дуже багато вчених уважають, що використання цього терміна для визначення системи норм, що регулює правила та порядок ведення військових дій, є цілком обґрунтованим. Під законами війни розуміються ті обмеження, що встановлюються міжнародним правом, у межах яких можливе застосування сили для поразки противника. Заради захисту думки щодо можливого застосування цього поняття необхідно наголосити, що воно може бути використано у визначенні даної галузі міжнародного права, якщо розуміти «закон» як загальне правило, якого слід дотримуватися в подібних ситуаціях [2, с. 8].

Пізніше почав використовуватися термін «право збройних конфліктів», що виник унаслідок прийняття Женевських конвенцій 1949 р. Це зумовлено насамперед тим, що замість поняття «війна» починає використовуватися «збройний конфлікт», який має ширше значення та найбільш чітко характеризує збройні протистояння нового історичного етапу. Так, М. М. Гнатовський переконаний, що метою використання терміна «право збройних конфліктів» було поширити застосування норм права війни на ситуації, які є фактичним збройним конфліктом, але не супроводжуються формальним оголошенням війни [2, с. 9].

Висновки. Отже, становлення концепції юридичної відповідальності військовослужбовців під час збройних конфліктів пройшло довгий історичний шлях, про що свідчить початок формування таких норм ще в Стародавні часи, а потім вже й

у Середньовіччі. На сьогодні певні правила, що стосуються поведінки комбатантів в умовах збройних конфліктів, репрезентовані багатьма міжнародно-правовими актами, які створили окрему галузь – міжнародне гуманітарне право. Проте не можна стверджувати, що ця галузь є повністю сформованою, адже, на жаль, нині існує багато проблем, які не в змозі вирішити норми міжнародного права, серед яких відсутність чіткого правового регулювання деяких засобів і методів ведення збройних конфліктів, розмитість та нечіткість правової відповідальності агресорів, а також певна декларативність норм цієї галузі права.

Саме тому подальше формування та вдосконалення міжнародного гуманітарного права з урахуванням фактологічних проблем сьогодення є необхідним і своєчасним. При цьому на особливості юридичної відповідальності військовослужбовців безпосередній вплив здійснюють такі чинники сучасних збройних конфліктів, як неконвенційність, нелінійність, іррегулярність, асиметричність та частково невійськовий характер, які суттєво відрізняють їх від війн на попередніх конкретно-історичних періодах.

Список використаних джерел

1. Жаровська І. М. Історія виникнення і розвитку міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 1. Том 1. С. 12–14.
2. Гнатовський М. М., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Міжнародне гуманітарне право : довідник для журналістів. 2-ге вид., доповн. Одеса, 2015. 92 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ, 2004. 735 с.
4. Оппенгейм Л. *Международное право. Том I : Мир. Полутом 1 / перевод с 6-го английского издания, доп. Г. Лаутерпахтом; под ред. С. Б. Крылова. Москва, 1948. 408 с.*

References

1. Zharovska, I. M. (2015). *Istoriia vynyknennia i rozvytku mizhnarodnoho humanitarnoho prava [History of the origin and development of international humanitarian law]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii «Yurydychni nauky»*. № 1. Tom 1. S. 12–14 [in Ukrainian].
2. Hnatovskyi, M. M., Korotkyi, T. R., Khendel, N. V. (2015). *Mizhnarodne humanitarne pravo [International humanitarian law] : dovidnyk dlia zhurnalistiv. 2-he vyd., dopovn. Odesa. 92 s.* [in Ukrainian].
3. *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk / red. kol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv, 2004. 735 s.* [in Ukrainian].
4. Oppengeym, L. (1948). *Mezhdunarodnoe pravo [International law]. Tom I : Mir. Polutom 1 / perevod s 6-go angliyskogo izdaniya, dop. G. Lauterpahtom; pod red. S. B. Krylova. Moskva. 408 s.* [in Russian].

Severinova Oleksandra,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

LEGAL RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVANTS: HISTORICAL LAW ASPECTS

The article analyzes the historical law bases of legal responsibility of servicemen during armed conflicts. The typification of armed conflicts is classified and carried out on various grounds, including on the basis of evolutionary nature (four generations of wars). It is concluded that in the XXI century armed conflicts have a number of fundamentally new features (unconventionality, nonlinearity, irregularity, asymmetry and non-military nature), which distinguishes them from the armed confrontations of previous epochs and refers to the fourth generation wars. The analysis described the following similar terms: «war», «military conflict», «armed conflict», and identified similarities, identities or substantive differences between them, which is important for the correct legal classification of war crimes. The relevance of the research topic is due to the fact that today the aggressor states in armed conflicts use the so-called «hybrid means of warfare», which include, in addition to confrontation on the battlefield in the classical sense, confrontation on economic, informational, political and cultural fronts. The emergence of these new weapons requires the study of the

essence of «hybrid» confrontation: the means, methods and tactics used, the purpose of defeat by one means or another to deter the aggressor states, as well as to counter them. The urgency of the topic is also due to the fact that Ukraine today, unfortunately, found itself in a state of armed confrontation, fell victim to a «hybrid conflict» on the part of the Russian Federation. As practice shows, the nature of the discussion of this problem and the process of developing and approving specific measures aimed at counteracting and deterring the aggressor state proves the inability of most international organizations responsible for international peace and security to address such issues in practice. From this point of view, a historical and legal analysis of the formation of the institution of legal responsibility of servicemen during armed conflicts, given the crucial importance of bringing to justice those guilty of war crimes.

Key words: *legal liability; armed conflict; international humanitarian law; war crime; rights and freedoms of the person.*

Надійшла до редколегії 04.02.2021